

Naım Frâşirî ve Türk ve Fars Edebiyatında Öne Çıkan Eserleri

Naim Frashëri and His Prominent Works in Turkish and Persian Literature

Şerife YERDEMİR¹

ÖZ

Edebiyattaki gelişmeler her zaman tarihî, sosyal ve siyasi gelişmelerden etkilenmiştir. Balkan coğrafyasında on dördüncü yüzyılda milletler arasında dille başlayan ilk etkileşim kültür, gelenek ve edebiyatla devam etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki beş yüzyıllık hâkimiyeti sonunda hemen hemen bütün Balkan dilleri Türkçeden etkilenmiştir. İslam'ı kabul ettikten sonra Balkan ülkelerinde Türkçe yaygınlık kazanmış ve onun aracılığıyla Arapça ve Farsça unsurlar da Arnavutçaya girmiştir. Başlangıçta bu sadece bir kültür ve bir medeniyetin dile etkisiydi ve Balkan toplumlarına yeni kavramlar getirmektedir. Balkan ülkeleri arasında Arnavutluk, her zaman kayda değer bir öneme sahip olmuştur. Bu durum Arnavutlar ile Türkler arasındaki tarihî ve kültürel ilişkilerden kaynaklanmaktadır. 16. ve 17. yüzyıllarda Arnavutçada yazılan ilk eserlerde Türkçenin etkisi açık bir şekilde göze çarpmaktadır. Bu dönemde Türkçe kelimelerin artmasıyla birlikte kullanıldığı alanların genişlediği ve zenginleştiği anlaşılmaktadır. Arnavutluk, yirminci yüzyılın başlarına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçasıydı ve burada yaşayan halkın Türkler vasıtasıyla İslam'ı, Fars şiirini, edebiyatını ve kültürünü öğrenmesi Farsçanın bu topraklarda yaygınlık kazanmasında etkili olmuştur. Aslında Fars edebiyatının geniş coğrafyası ve diğer milletler arasındaki varlığının kapsamı dikkate alındığında Fars edebiyatının ve genel olarak İran medeniyetinin Balkan bölgesindeki şairler üzerindeki etkisi şaşırtıcıdır. Naım Frâşirî de Fars edebiyatının etkisiyle şiirler yazmış, Arnavutluk'un önde gelen şairlerinden birisidir. Ayrıca Arnavutça literatürde daha çok Sami Frasheri olarak tanınan Tanzimat'tan sonraki Türk edebiyatının tanınmış gazetecisi, sözlükçü ve dil bilgini Şemseddin Sâmî'nin de ağabeyidir. Naım; Arnavutça, Türkçe, Yunanca ve Farsça olmak üzere çeşitli eserler kaleme almıştır. Bu çalışmada Naım Frâşirî'nin hayatı, Türk ve Fars dili ve edebiyatında önemli bir yer teşkil ettiği eserleri tanıtılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fars Dili ve Edebiyatı, Türk Dili ve Edebiyatı, Balkanlar, Arnavutluk, Naım Frâşirî

ABSTRACT

Literary developments have always been influenced by historical, social, and political developments. The first interaction between nations in the Balkan geography started with language in the 14th century and continued with

İsorumlu yazar/Corresponding author:

Şerife Yerdemir (Öğr. Gör. Dr.),
Kırıkkale Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu,
Kırıkkale, Türkiye
E-posta: serifeyerdemir@hotmail.com
ORCID: Ş.Y. 0000-0001-8896-2551

Başvuru/Submitted: 19.12.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
22.12.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
10.01.2023

Kabul/Accepted: 13.01.2023

Atıf/Citation: Yerdemir, Şerife. "Naım Frâşirî ve Türk ve Fars Edebiyatında Öne Çıkan Eserleri." *Şarkiyat Mecmuası - Journal of Oriental Studies* 42 (2023), 403-422.
<https://doi.org/10.26650/jos.1221021>

culture, tradition, and literature. At the end of the five-century rule of the Ottoman Empire in the Balkans, almost all Balkan languages had been influenced by Turkish. After the adoption of Islam, Turkish became widespread in the Balkan countries, through which Arabic and Persian elements also entered into Albania. In the beginning, this only involved the influence of a culture and a civilization on the language and brought new concepts to Balkan societies. Albania has always been of considerable importance among the Balkan countries due to the historical and cultural relations between Albanians and Turks. In the 16th and 17th centuries, the influence of Turkish was clearly visible in the first works written in Albanian. During this period, Turkish words are understood to have expanded and enriched the areas where they were used. Albania was a part of the Ottoman Empire until the early 20th century, and the fact that the people living there had learned Islam, Persian poetry, literature, and culture through the Turks was instrumental in the spread of Persian throughout these lands. In fact, when considering the vast geography of Persian literature and the extent of its presence among other nations, the influence of Persian literature and Iranian civilization in general over the poets of the Balkan region is not surprising. Naim Frashëri was one of the leading poets of Albania to have grown up under this influence. He was also the older brother of Shamsaddin Sami, the well-known journalist, lexicographer, and linguist of Turkish literature after the Tanzimat who is better known in Albanian literature as Sami Frashëri. Naim wrote various works in Albanian, Turkish, Greek, and Persian. This study will introduce Naim Frashëri's life and works, which have an important place in the Turkish and Persian languages and literature.

Keywords: Persian language, Persian literature, Turkish language, Turkish literature, Balkans, Albania, Naim Frashëri

EXTENDED ABSTRACT

Literary developments have always been influenced by historical, social, and political developments. In the Balkan geography, the first interaction started with language in the 14th century and continued with culture, tradition, and literature. At the end of the five-century rule of the Ottoman Empire in the Balkans, almost all Balkan languages had been influenced by Turkish. After the adoption of Islam, Turkish became widespread in the Balkan countries, through which Arabic and Persian elements also entered the language.

Albania has always been of considerable importance among the Balkan countries due to the historical and cultural relations between Albanians and Turks. The Anatolian Turks first recognized Albanians in 1337 as a result of their alliance with the Byzantine Empire. The earliest records of Albania under Ottoman rule date back to the reign of Bayezid I. In the 16th and 17th centuries, the influence of Turkish is clearly visible in the first works written in Albanian. During this period, the areas where Turkish words were used are understood to have expanded and been enriched through the proliferation of Turkish. The Islamic influence in Albanian literature emerged in the 18th century, when the development of Albanian cities and the consequent increase in the efficiency of social and economic activities paved the way for the creation of a new class. Albania was a part of the Ottoman Empire until the early 20th century, and the fact that the people living here learned Islam, Persian poetry, Persian literature, and culture through the Turks was effective in the spread of the Persian language throughout these lands. The best examples of first Turkish, then Arabic and Persian oral folk literature were observed in the regions where the Ottomans had settled. In fact, the influence of Persian literature and Iranian civilization in general in the Balkan region is also surprising in terms of the wide geography in which Persian literature was found as well as the extent of its presence among other nations.

Those who grew up in the Ottoman tradition and were interested in science, culture, art, language, and literature had noteworthy been influenced by Arabic and Persian literature and produced works in Turkish or Persian; these works also have an important place in the Albanian literature. During the Ottoman period, Arabic was the language of science, theology, and Sharia; Turkish was the language of administration; and Persian was the language of emotion and thought for those with a taste for language and art. The Ottomans established many madrasas and tekkes [dervish lodges] in the various Albanian cities where Persian language and literature were taught. Tekkes were places where classical Islamic Sufi literary works were read and experienced. One of the tekkes that contributed to the development and spread of Sufi ideas and the Persian language among Albanians was the tekke founded by Tahir Nasibi, a dervish from the Khorasan region, in the village of Frashër in the Permet district of Albania. Great literary figures and intellectuals of the Albanian nation such as Dalib Frashëri, Shahin Frashëri, and the brothers Abdyl, Naim, and Shamsaddin Sami Frashëri were raised in this tekke. These madrasas and tekkes were first opened under the name of maktab[schools] and were places where students began their education by reading and memorizing Sadi's *Bostan* and *Gulistan*. These students would go on to read Firdavsi's *Shahname*, Nizami's *Hamse*, and finally Mawlana Jalal al-Din al-Balhi's *Masnavi*.

Mehmet Naim Frashëri was one of Albania's great literary figures and intellectuals and was born on May 25, 1846 in the village of Frashëri in the district of Permeti in the Ergiri Sanjak of Ioannina Province. He was the older brother of Shamsaddin Sami Bey, a well-known journalist, lexicographer and linguist of Turkish literature after the Tanzimat who is more commonly referred to as Sami Frashëri in the Albanian literature. The Frashëri family ensured that their children received religious education from private teachers and had them learn Turkish, Persian, and Arabic in order to raise them as Ottoman intellectuals.

Naim Frashëri was one of the leading poets of Albania. In his works, he tried to combine Sufism and Western philosophy. His poetic ideas were always intertwined with Bektashism, the Sufi order in which he'd been raised and to whose basic ideologies he'd always adhered, and Albanian national ideas. Naim Frashëri wrote various works in Albanian, Turkish, Greek, and Persian. As a poet shaped by Persian knowledge and culture, Naim Frashëri expressed his first linguistic writings and poetic experiences in Persian. Most of his works in Albanian are textbooks for primary school students and were written in the style of La Fontaine's fairy tales, which contain basic historical information about certain nations and states, and in verse and prose to teach moral rules to children. Naim's first book was a Persian grammar book titled *Kava'id-i Farsiyye ber-Tarz-ı Nevin* [Rules of Persian Based on the New Method], which was published in Istanbul in 1871. When considering that *Dastur-i Sokhan* [Rule of Speech], the first Persian grammar book written by Mirza Habib-i Isfahani under the influence of Western grammar books, was published in Istanbul in 1872, Naim Frashëri's *Kava'id-i Farsiyye ber-Tarz-ı Nevin*, having been written the prior year, can be considered the first Persian grammar

book to have been written in the Western style. In 1873, Naim at only 25 years old started to write his first Persian poems while in Ioannina; he later collected these Persian poems in the *divan* [collection of poems] titled *Tahayyulat* [Dreams], which was published in Istanbul in 1885.

Giriş

Türkler, Arnavutları ilk defa 1337’de Bizans İmparatorluğu ile yaptıkları ittifak sonucunda tanımışlardır. Osmanlı idaresindeki Arnavutluk’la ilgili en eski kayıtların I. Bayezid devrine kadar uzandığı görülür. Bu kayıtlar 1394 ve 1397 Arnavutluk seferlerinden yapılmış olan tahrirlere aittir. Nihayet 1415-1417’de Osmanlılarla Venedikliler arasında çıkan savaşta Osmanlılar galip gelmiş ve Arnavutluk’un tamamını ele geçirerek Arvanid-ili (Arnavut-ili) adıyla bilinen sancağı kurmuşlardır. Arnavutluk halkı, Osmanlı Devleti’nin hâkim sınıfı içinde çok belirgin bir yere sahipti. Aralarında Gedik Ahmed, Koca Davud, Dukakinzâde Ahmed, Lutfi, Kara Ahmed, Koca Sinan, Nasuh, Kara Murad ve Tarhuncu Ahmed paşaların da bulunduğu en az otuz iki sadrazamın Arnavut asıllı olduğu bilinmektedir.¹

Arnavut oryantalist Abazi-Egro; Türkçenin Arnavutça üzerindeki ilk etkisinin, leksik seviyede olduğunu tespit etmiştir. Ona göre Arnavutçada 4000 civarında Türkçe kelimenin varlığından söz edilmektedir.² Bu durum Arnavut topraklarının beş yüz yıllık bir süre içinde Osmanlı İmparatorluğu’nun doğal bir parçası olmasından ve buna bağlı olarak Arnavutlar ile Türkler arasındaki tarihî ve kültürel ilişkilerden kaynaklandığını dile getirmek mümkündür.

Arnavutçaya 15. yüzyılda giren ilk Türkçe kelimeler; savaş, giyim kuşam, ev ve ev eşyaları alanlarıyla ilgilidir. 16. ve 17. yüzyıllarda Arnavutça yazılan eserlerde Türkçenin etkisi açık bir şekilde göze çarpmaktadır. Bu dönemde Türkçe kelimelerin çoğalmasıyla birlikte kullanıldığı alanların genişlediği ve zenginleştiği anlaşılmaktadır.³ Osmanlı İmparatorluğu’nun Balkanlardaki beş yüzyıllık hâkimiyeti sonunda İstro-Rumence hariç hemen hemen bütün Balkan dilleri Türkçeden etkilenmiştir; fakat bu etkileşme her dilde aynı derecede olmamıştır. Buna göre, Afanasy Matveevich Selishchev⁴ araştırmalarında Türkçe kelimelerin Slav dilleri ve Arnavutçada daha çok Rumence ve Yunancada daha az yer aldığı ileri sürmektedir.⁵

İslam’ı kabul ettikten sonra Balkan ülkelerinde Türkçe yaygınlık kazanmış ve onun aracılığıyla Arapça ve Farsça unsurlar da Arnavutçaya girmiştir. Başlangıçta bu durum bir kültür ve bir medeniyetin dilini etkilemiş ve Balkan toplumlarına yeni kavramlar kazandırmıştır. Dille başlayan bu ilk etkileşim daha sonra kültür, gelenek ve edebiyat ekseninde devam etmiştir. Osmanlıların yerleştiği bölgelerde önce Türk, ardından Arap ve Fars sözlü edebî eserlerinin örnekleri gözlemlenmiştir.⁶

Arnavut edebiyatında İslamî etki ise 18. yüzyılda ortaya çıkmıştır.⁷ 18. yüzyılda Arnavut şehirlerinin gelişmesi ve buna bağlı olarak sosyal ve ekonomik faaliyetlerin etkinliğinin

1 Mustafa L. Bilge, “Arnavutluk”, *DİA*, c. III, (İstanbul: TDV, 1991), 384-385.

2 Genciana Abazi-Egro, “Arnavutluk’ta Türkoloji Çalışmaları”, *Bilig 21* (2002), 3.

3 Abazi-Egro, “Arnavutluk’ta Türkoloji Çalışmaları”, 3.

4 23 Ocak 1886’da Rusya’da doğmuştur. Rus Dili ve tarihi, Slav dillerinin karşılaştırmalı grameri, Arnavutluk ve Makedonya’daki Slav lehçeleri, Balkanizm, Slav paleografisi ve toponimi üzerine çalışmaları vardır. “Wall”, erişim 07 Ocak 2023, https://vk.com/wall-7768848_21944?lang=en

5 Abazi-Egro, “Arnavutluk’ta Türkoloji Çalışmaları”, 11.

6 Xhemile Abdiu, Spartak Kadiu, “Osmanlı Döneminde Türk Edebiyatının Arnavut Edebiyatına Etkisi”, *International Journal of Language Academy 3* (2015), 2.

7 Bilge, “Arnavutluk”, 389.

artırılması, yeni bir sınıfın oluşmasına zemin hazırlamıştır.⁸ Şehirlerin Osmanlı medeniyeti doğrultusunda gelişmesiyle; pek çok şehirde medrese, tekke ve zaviyeler tesis edilmiş, bunları takip eden süreçte bilim, kültür, sanat ve edebiyatın ilk temsilcileri bu topraklarda boy vermeye başlamıştır. Sonunda yüzlerce şair ve yazar yetişmiş ve bunlar uzun bir süre Türkçeyi zenginleştirmeye devam etmiştir.⁹ Osmanlı medreselerinde yetişmiş ve İslam kültürünün bir parçası olarak nitelendirilen söz konusu sınıfın kültürel ve sanatsal ihtiyaçlarının karşılanması, yeni bir edebiyatın doğmasını sağlamıştır. Bunun sonucu yazılan ilk eserler, Arap ve Fars edebiyatlarından etkilenecek Türkçe yazılmıştır.¹⁰

Beratlı Nazîmî¹¹'nin (öl. 1760) ikisi Türkçe, biri Arnavutça üç divanı, Beratlı Süleyman Nâibî¹²'nin (öl. 1771) lirik şiirlerden meydana gelen divanı İslamî etkinin ilk işaretlerindedir. Ülgünlü Hâfız Ali Rızâ¹³'nın (öl. 1888) Türkçe kelime ve deyimlerin Arnavutça tercümesi olan *Bedîu'l-Mukattar*'ı, manzum olarak kaleme aldığı *Acibü'l-Manzar* adlı Türkçe-Arnavutça ve bunun karşılığı olan *Garibü'l-Mebsar* adlı Arnavutça-Türkçe lugatları ile *Mevlid*'i, Konispollü Mehmet Çâmî¹⁴'nin (öl. 1844) *Yûsuf ve Züleyhâ*'sı, Naîm Frâşîrî'nin amcası Bektaşî Dâlîb Frâşîrî¹⁵'nin Fuzulî'nin (öl. 1556) *Hadîkatü's-Suadâ*'sını geçmek için yazdığı 56. 000 beyitlik manzum ve Arnavut dilinde yazılan ilk destan olma özelliğini taşıyan *el-Hadîka*'sı, Dâlîb Frâşîrî'nin kardeşi Şâhin Frâşîrî¹⁶'nin *Muhtarnâme*'si Arnavut dilinde Arap harfleriyle yazılmış eserlerdir. Bu yazar ve şairler Türk edebiyatının etkisiyle eserlerinde Arapça ve Farsça kelimelere çok fazla yer vermişlerdir. Arnavut edebiyatının en önemli eserleri; Frâşîrî Abdül Bey¹⁷ (öl. 1892), kardeşi Sâmi¹⁸ (öl. 1904) ve ağabeyi Mehmed Naîm Frâşîrî (öl. 1900) ve İşkodralı Vasa

8 Abazi-Egro, "Arnavutluk'ta Türkoloji Çalışmaları", 16.

9 Mustafa İsen, "Balkanlarda Türk Edebiyatı, Ötelerden Bir Ses, Divan Edebiyatı ve Balkanlarda Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler", (Ankara: Akçağ Yayınları, 1997), 515.

10 Abazi-Egro, "Arnavutluk'ta Türkoloji Çalışmaları", 16.

11 Asıl adı İbrahim olan Nazîm, 1680-1760 tarihlerinde yaşamış Arnavut asıllı bir divan şairidir. Arnavut kaynaklarında Nazîm Frakulla olarak anılır. Berat şehri yakınlarında Frakulla köyünde doğmuş, ilk tahsilini burada yaptıktan sonra medrese öğrenimi için İstanbul'a gitmiştir. İlk şiirlerini Türkçe olarak yazmıştır. Sonraları Farsça şiirler de kaleme almıştır. Her iki dilde yazdığı şiirlerle iki divan tertip etmiştir (Çağlayan, 2012; 3).

12 18. yüzyıl Arnavut edebiyatının ilk dönem temsilcilerindedir (Abdiu, 2022; 231).

13 1853 yılında Ülgün'de doğan Hafız Ali Rıza (Ulqinaku), 1878 yılında İşkodra'ya geçmiştir. Yazar din, edebiyat, dil ve eğitim alanlarında önemli eserler vermiştir (Jahjai, 2015; 71).

14 Mehmet Kuçku olarak da bilinen şair, 1784 yılında Güney Arnavutluk'taki Konispol'de doğmuştur. Kuçku, erken dönem beytecileri ile 19. yüzyılın ikinci yarısında yetişen şairler arasında bulunan bir geçiş şairidir. Eserlerinde Türkçe, Arapça ve Farsça kelimeleri sıklıkla kullanmıştır. *Kaside-i Bürde Tercümesi* ile daha başka şiirleri de vardır (Çağlayan, 2013; 8).

15 Tahir Nasîbî tarafından 1820 yılında kurulan Frasher Bektaşî tekkesinde derviş olmuş ve sonra Konice'ye gönderilerek oradaki tekkeye şeyh olmuştur. 1842 yılında bitirdiği *Hadîka* isimli eseri bir giriş, on bölüm ve bir hatimeden oluşmaktadır (Çağlayan, 2013; 8).

16 19. yüzyılda yaşamış Arnavut bir şairdir. Onun *Muhtarnâme* adlı şiiri, Arnavut edebiyatının en uzun ve en eski destanlarından biridir. Ms. 680 yılındaki Kerbela Vakası'ndan sonraki olayları anlatır (Rexhepi ve Xhafçe, 2020; 426).

17 1839 doğumlu Abdül Frâşîrî, Arnavut Ulusal Uyanışı'nın ilk Arnavut siyasi ideologlarından biriydi (Rexhepi ve Xhafçe, 2020; 426).

18 Tanzimat'tan sonraki Türk edebiyatının tanınmış gazetecisi, sözlükçü ve dil bilgini, tiyatro ve roman yazarı (Uçman, 2010; 519).

Paşa¹⁹ (öl. 1892) gibi şair ve yazarlar tarafından kaleme alınmıştır. 19. yüzyıl Arnavut edebiyatı; *Kasîde-i Bürde*, Birgivi'nin (öl. 1573) *et-Tarikatü'l-Muhammediyye*'si, Şeyh Sa'dî'nin (öl. 1292) *Gülistân*'ı ve Evliya Çelebi'nin (öl. 1684) *Seyahatnâme*'si gibi Doğu edebiyatından yapılan tercümelemlerle de zenginleştirilmeye çalışılmıştır.²⁰

Ayrıca *Tuhfe-i Şâhidi* ismiyle tanınan Farsça-Türkçe sözlük, Myslim Hoxha²¹ tarafından 18. yüzyılın sonlarında *Tyfhe-i Shahidi* adıyla Arnavutçaya çevrilmiştir. Dönemin Osmanlı medreselerinde okutulan bu Farsça-Türkçe sözlüğün yazarı 1520 yılında vefat eden İbrahim Dede'dir. Arnavut diline tercüme edilen bu eser, Arnavutluk'un orta kısımlarında kullanılan dil hakkında ilginç malzemeler sunmaktadır.²²

Osmanlı geleneğinde yetişip ilim, kültür, sanat, dil ve edebiyatla ilgilenen kesimin, Arap ve Fars edebiyatlarından etkilenerek Türkçe ya da Farsça eserler vermesi ve bu eserlerin Arnavutluk edebiyatında önemli bir yere sahip olması dikkate değer bir özelliktir. Aslında Fars edebiyatının geniş coğrafyası ve diğer milletler arasındaki varlığının kapsamı bakımından Fars edebiyatının ve genel olarak İran medeniyetinin Balkan bölgesindeki etkisi şaşırtıcıdır. Gerçekte Balkan milletleri ile (özellikle Boşnaklar ve Arnavutlar) İranlılar arasında doğrudan bir bağlantı olmadığını düşündüğümüzde bu şaşkınlık daha da artmaktadır. Fars edebiyatının Arnavutluk'ta ve bu ülkenin diğer bölgelerinde yaygınlık kazanmasında çeşitli faktörler etkili olmuştur, ancak bu etkinin en geniş ve en derin olduğu dönem Osman İmparatorluğu dönemidir. Zira bu dönemde Fars edebiyatı Balkanlarda özellikle Arnavutluk'ta oldukça yaygınlaşmış ve etkisi derinlik kazanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ve Balkan yarımadasındaki fetihleri İran kültür ve dilinin o bölgelere yayılmasında etkili olmuştur. Osmanlı döneminde ilim ve şeriat dili Arapça, yönetim dili Türkçe, dil ve sanat gibi zevk sahibi olanların duygu ve düşünce dili ise Farsçaydı. Osmanlılar, Arnavutluk'un farklı şehirlerinde Fars dili ve edebiyatının öğretildiği birçok medrese ve tekke kurmuştur.²³

Tekkeler, klasik İslam tasavvufi edebi eserlerin okunduğu ve deneyimlendiği yerler olmuştur. Arnavutlar arasında tasavvufi fikirlerin ve Fars dilinin gelişmesine ve yayılmasına katkıda bulunan bu tekkelerden biri, Horasan bölgesinden gelen derviş Tâhir Nasîbî²⁴ (öl. 1835) tarafından kurulan Arnavutluk'un Permet ilçesine bağlı Frâşîr köyündeki tekkedir. Bu tekke de Dâlib Frâşîrî, Şâhin Frâşîrî, Abdül, Naîm ve Şemseddin Sami Frâşîrî kardeşler gibi Arnavut

19 1824 yılında Arnavutluk'un İşkodra kazasında doğmuştur. İlk eğitimini İşkodra'da tamamladıktan sonra Venedik ve Roma'ya giderek tarih, coğrafya ve hukuk okumuştur. 1844 yılında İstanbul'a giderek devlet kademelerinde görev almıştır. Çeşitli dillerde çok sayıda eser kaleme almıştır (Yıldız, 2019; 9-10).

20 Bilge, "Arnavutluk", 389.

21 Türkçe-Arnavutça sözlük yazarıdır. Berat'ın bir karyesi olan Levanlı'dır (Balcı ve Dibra, 2020; 73).

22 Abazi-Egro, "Arnavutluk'ta Türkoloji Çalışmaları", 13.

23 Abdullah Recebî, Hüseyin Ali Kubâdî, Gulâm Hüseyin Gulâm Hüseyinzâde, Nâsir Nikûbaht, "Peydâyiş u Revâc-ı Edebîyât-ı Fârsî der-Albânî", *Mecelle-i Târih-i Edebîyât* 3 (2014), 98.

24 Asıl adı Şeyh Tâhir Dede'dir. Nasîbî mahlasıdır. Arnavutluk'ta Frâşer'de doğmuştur. Gençliğinde uzun süre seyahat etmiş, bu arada birçok büyük insanın ve şeyhlerin makamlarını ziyaret ettikten sonra Frâşer'e dönmüş, burada bir Bektaşî tekkesi kurmuş, tekkesinde irşatlarda bulunmuştur (Arslan, 2020).

ulusunun büyük edebiyatçıları ve aydınları yetişmiştir.²⁵ İlk önceleri “mektep” ismiyle açılan bu medrese ve tekkelerde öğrenciler, Sa‘dî²⁶’nin *Bûstân* ve *Gülîstân*’ını okuyarak ve ezberleyerek öğrenim görmeye başlıyorlardı. Daha sonra Firdevsî²⁷’nin (öl. 1020) *Şâhnâme*’sini, Nizâmî²⁸’nin (öl. 1214) *Hamse*’sini ve son olarak da Mevlânâ Celâleddin-i Belhî²⁹’nin (öl. 1273) *Mesnevî*’sini okuyorlardı. Arnavutluk, yirminci yüzyılın başlarına kadar Osmanlı İmparatorluğu’nun bir parçasıydı ve burada yaşayan halk, Türkler vasıtasıyla İslam’ı, Fars şiirini, İran edebiyat ve kültürünü öğreniyordu. Bu durum Farsçanın bu topraklarda yaygınlık kazanmasında kayda değer bir katkı sağlamıştır; ayrıca Farsçanın güzelliği; şeyh, öğretmen ve din adamı gibi pek çok Arnavut dinî şahsiyetin İran dil ve kültürüne özel bir değer vermesine neden olmuştur. Bazı araştırmacılar da İran kültürünün, tasavvuf ve Bektaşî tarikatı aracılığıyla Arnavutluk’ta yayıldığını ve hatta İşkodra, Korça, Berat ve Elbasan gibi Arnavutluk şehirlerinde Bektaşilik merkezîyetçiliğinin İran kültürünün yayılmasına sebep olduğunu ileri sürmektedir.³⁰

Naîm Frâşîrî’nin Hayatı

Mehmet Naîm Frâşîrî 25 Mayıs 1846’da Yanya vilâyetinin Ergiri sancağına bağlı Permeti kazasının Frâşîrî köyünde doğmuştur. Frâşîrî’in tanınmış ve aydın bir ailesinden gelen tumar beylerinden Hâlid Bey’in oğludur.³¹ Kokalari³²’ye göre, Naîm’in babası Halid bey, Türkçe şiirler yazan Ayas Mehmed Paşa³³’nın (öl. 1539) soyuna bağlıdır. Annesi Emine ise başta Bektaşilik olmak üzere İslam dinine katkıları ve hizmetleri ile tanınan İlyas Bey Mirahori³⁴

-
- 25 Abdulla Rexhepi, Zeqije Xhaqçe, “Traces of Persian Literature on Naim Frasher’s Poetry”, *Journal of Balkan Research Institute* 9 (2020), 426.
- 26 İran edebiyatının en büyük şairlerindendir. Salgur Atabegliği’nin hüküm sürdüğü sırada Şîrâz’da dünyaya geldi. En çok bilinen eserleri; *Gülîstân* ve *Bûstân*’dır (Çiçekler, 2008; 405).
- 27 Tûs şehrine bağlı Tâberân’ın Bâz köyünde doğdu. Künyesi Ebu’l-Kâsım, lakabı Fahreddin, mahlası Firdevsî’dir. İran’ın millî destanı *Şâhnâme*’nin yazarıdır (Kanar, 1996; 125).
- 28 Fars edebiyatında hamse türünün kurucusu sayılan şairdir. Gence’de doğmuştur. Nizâmî’nin günümüze kadar gelen tek eseri *Hamse*’sidir (Kanar, 2007; 184).
- 29 Horasan’ın Belh şehrinde dünyaya gelmiştir. Adı Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin el-Belhî’dir. Lakabı Celâleddin’dir. *Mesnevî*, *Dîvân-ı Kebîr*, *Fîhi Mâ Fîh*, *Mecâlis-i Seb’a* isimli eserleri yanında, onun değişik sebeplerle çeşitli kimselere yazdığı mektuplardan oluşan *Mektûbât* isimli bir eseri daha vardır (Öngören, 2004; 441-448).
- 30 Recebî, Kubâdî, Gulam Hüseyinzâde, Nikûbaht, “Peydâyiş u Revâc-ı Edebiyât-ı Fârsî der-Albânî”, 98-104.
- 31 Muhammed Aruçi, “Frâşîrî, Naîm”, *DİA*, c. XIII, (İstanbul: TDV, 1996), 195; Mehmet Arslan, *Na’ım Bey, Fraşerli* (2020), Erişim 21 Kasım 2022, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/naim-bey-fraserli>.
- 32 Musine Kokalari, 10 Şubat 1917’de Adana’da dünyaya gelmiştir. Gjirokastralı vatansever ve iyi eğitilmiş Arnavut bir ailenin en küçük çocuğu idi. 1937’de Shtypi gazetesinde “İlham Perisi” takma adıyla toplumsal meseleler üzerine bir dizi makalesi yayımlanmıştır. Musine Kokalari, 1939 yılında “*Ninem’in Dediği Gibi*” başlıklı ilk profesyonel eserini yazmıştır. Bu eser 1941’de Tiran’da düzyazı masaldan oluşan bir derleme olarak yayımlanmıştır. Bu eser, Arnavut ulusunun tarihinde bir kadın tarafından yazılan ilk edebî eser olarak kabul edilmektedir. “Musine Kokalari: Biography”, erişim 7 Ocak 2023, <https://musinekokalari.org/en/biography/>.
- 33 Ayas Mehmet Paşa veya Ayas Paşa, I. Süleyman saltanatı döneminde 14 Mart 1536-13 Temmuz 1539 arasında sadrazamlık yapmış Osmanlı devlet adamıdır. Avlonya yakınında Himera’da doğmuştur. Farklı yıllarda Anadolu, Rumeli ve Şam beylerbeyidir (Kütükoğlu, 1991; 202).
- 34 İlyas Bey Mirahori, Arnavut bir yeniçeri ve Osmanlı Sultanı II. Bayazıt’ın şahsî öğretmeniydi. İlyas Hoca olarak da bilinen Mirahori, II. Mehmet’in kızıyla evlendi ve Korça Sancak Beyi olarak atandı (Rexhepi, Xhaqçe, 2020; 426).

ailesinde dünyaya gelmiştir.³⁵ Arnavutça literatürde daha çok Sami Frasherî olarak geçen ve Tanzimat'tan sonraki Türk edebiyatının tanınmış gazetecisi, sözlükçü ve dil bilgini Şemseddin Sâmî Bey'in de ağabeyidir. Frâşîrî ailesi, çocuklarının birer Osmanlı aydını olarak yetişmeleri için özel hocalardan dinî bilgiler almalarını, Türkçe, Farsça ve Arapça öğrenmelerini sağlamıştır. Naîm ilköğrenimini Türkçe öğretim yapan bir okulda, doğduğu köyde tamamlamıştır. Aynı köyde faaliyetini sürdüren Bektaşî Tekkesinde Kalkandelenli Mahmud Efendi'den Arapça ve Farsça dersleri almıştır. Daha küçük yaşlarda Farsçaya ilgi duymuş, etrafında kendisinden daha büyük olan öğrencilerden Farsça şiirler dinlemiştir. 1859'da babasının, iki yıl sonra da annesinin vefatı üzerine ağabeyi Abdül Bey Yanya'ya giderek ticaret hayatına atılınca Frâşîrî ailesi de 1865'te Yanya'ya yerleşmiştir.³⁶

On dokuz yaşlarında iken Naîm Bey, kardeşi Şemseddin Sâmî ile birlikte eski Yunan dilini ve kültürünü öğreneceği ve kendisini de etkileyen Fransız Romantik edebiyatı başta olmak üzere modern Avrupa kültürel gelişmeleri ile tanışacağı Yunan okulu Zosimea Rum Lisesi'nde eğitim görme fırsatı bulmuştur.³⁷ Buradaki öğrenimi sırasında Yunanca, Fransızca ve İtalyanca öğrenmiştir.³⁸ Yanya medreselerindeki tanınmış hocalardan ders alarak Arapça ve Farsçasını geliştirmiştir. Yanya'da ders aldığı hocalardan birisi Yakup Efendi'dir. Yakup Efendi ile birlikte İran edebiyatının Hafız, Sa'âdî ve Firdevsî gibi tanınmış isimlerinden şiirler okumaya başlamış ve böylece onun şiire olan ilgisi daha artmıştır.³⁹

1871 yılında liseyi bitirdikten sonra kardeşi Şemseddin Sâmî ile birlikte İstanbul'a gitmiştir.⁴⁰ Ve orada iki kardeş Matbuat Kalemi'nde çalışmaya başlamıştır.⁴¹ Yeğeni Mithat Frâşîrî (Lumo Skendo)'nin belirttiğine göre, Naîm İstanbul'a yerleştikten sonra bir dönem Farsça öğretmenliği yapmıştır. Ancak nerede ve ne kadar süre öğretmenlik yaptığı belli değildir. Mithat Frâşîrî: *"Naîm, Cuma ve Pazar günleri ofise hiç gitmezdi. Aynı zamanda o günlerde benim de Farsça derslerim vardı. Onunla birlikte Gülistân'ın tamamını ve Büstân ve Hâfız'dan birkaç bölüm okuduk."*⁴² O sıralarda Naîm, Türk öğrenciler için bir Farsça gramer kitabı yazmıştır. Naîm'in ilk kitabı 1871 yılında İstanbul'da basılan *Kavâ'id-i Fârsiyye ber-Tarz-ı Nevîn (Yeni Yönteme Dayalı Farsça Kurallar)* isimli bir Farsça gramer kitabıydı.⁴³

Naîm, İstanbul'dayken verem hastalığına yakalanması sebebiyle Arnavutluk (Yanya) yaylalarına dönmeye karar vermiştir. Bir müddet Berat'ta idare memuru, 1874-1877 yılları arasında Saranda'da gümrük memurluğu yapmıştır.⁴⁴ 1873 yılında henüz yirmi beş yaşında olan Naîm, Yanya'da iken ilk Farsça şiirlerini yazmaya başlamış ve daha sonra bu Farsça

35 Rexhepi, Xhafçe, "Traces of Persian Literature on Nam Frasherî's Poetry", 426.

36 Aruçi, "Fraşîri, Naîm", 195.

37 Rexhepi, Xhafçe, "Traces of Persian Literature on Nam Frasherî's Poetry", 427.

38 "Na'im Bey, Fraşerli", Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, (Ankara: Bizim Büro Yayımevi, 2000), 470.

39 Rexhepi, Xhafçe, "Traces of Persian Literature on Nam Frasherî's Poetry", 427.

40 Aruçi, "Fraşîri, Naîm", 195.

41 Abdullah Uçman, "Şemseddin Sâmî", *DİA*, c.XXXVIII, (İstanbul: TDV, 2010), 520.

42 Rexhepi, Xhafçe, "Traces of Persian Literature on Nam Frasherî's Poetry", 427.

43 Aruçi, "Fraşîri, Naîm", 197.

44 Aruçi, "Fraşîri, Naîm", 195.

şairlerini *Tahayyülât (Hayaller)* ismini koyduğu bir mecmuada toplamış ve bu şiir mecmuası 1885 yılında İstanbul'da basılmıştır.⁴⁵ 1879-1882 yıllarında Yanya'da ikamet eden Naîm Bey, artan siyasi faaliyetler ve milliyetçi ve özgürlükçü grupların hareketlenmelerinden dolayı 1882 yılının başlarında ailesiyle birlikte İstanbul'a yerleşmiştir.⁴⁶ Bir süre sonra ifade yeteneği, kitapları ve tercümelemleri dolayısıyla⁴⁷ Osmanlı Maarif Nezareti Encümen-i Teftiş ve Mu'ayene üyeliğine tayin edilmiştir. Bir süre sonra bu encümenin reisliğine getirilmiştir. Bu görevde iken 1897 tarihinde İstanbul'da vefat etmiş ve Merdivenköy'de Bektaşî Dergâhı kabristanına defnedilmiştir.⁴⁸

Esasında ölüm tarihi konusunda da birtakım ihtilaflar bulunmaktadır. Bursalı Mehmed Tâhir, onun ölüm tarihini 1897⁴⁹ olarak belirtirken, Muhammed Aruçi, İslam ansiklopedisinde onunla ilgili yazdığı maddede Naîm'in ölüm tarihini 19 Kasım 1900⁵⁰ olarak vermiştir. Ayrıca Batıda ve İran'da yapılan çalışmalara bakıldığında da onun ölüm tarihinin 1900 olarak verildiği tespit edilmiştir.⁵¹

Naîm Frâşîrî'nin Eserleri

Naîm Frâşîrî, Arnavutluk'un önde gelen şairlerinden birisidir. O eserlerinde, tasavvuf ile Batı felsefesini birleştirmeye çalışmıştır. Şiirsel fikirleriyle içinde büyüdüğü ve onun temel ideolojilerine her zaman sıkı sıkıya bağlı kaldığı Bektaşîliği ve Arnavutluk millî düşünceleri her zaman iç içe olmuştur.⁵² Bursalı Mehmed Tâhir, Naîm Frâşîrî'nin doğuştan şairlik kabiliyeti olduğunu kaydetmiştir.⁵³ Naîm Bey Arnavutça, Türkçe, Yunanca ve Farsça olmak üzere çeşitli eserler kaleme almıştır. Arnavutça eserlerinin hemen hepsi Bükreş'teki Drita Arnavut Cemiyeti tarafından yayımlanmıştır. Arnavutça eserlerinin birçoğu ilkökul öğrencilerine yönelik; La Fontaine'nin masalları tarzında hazırlanmış, bazı milletler ve devletler hakkında temel tarihî bilgiler içeren, üçüncü sınıflara yönelik Arnavutluk Tarihi ile ilgili bilgiler veren ve çocuklara ahlak kurallarını öğretmek için manzum ve mensur tarzda kaleme alınmış ders kitapları niteliğindedir. Kayıtlardan bu eserlerin 1880 ila 1896 yılları arasında yazıldığı anlaşılmaktadır. Bunların dışında hayvancılık ve ziraatla ilgili 1886'da yazdığı 450 dizelik manzum bir kitabı, Arnavut millî kimliğini ortaya koymaya çalıştığı ve 1890'da Arnavutça yazdığı ve "*Yaz Çiçekleri*" adını verdiği bir şiir mecmuası, Bektaşîlikle ilgili kaleme aldığı küçük bir risalesi,

45 Abdulkerim Gülşeni, *Ferheng-i İran der-Kalem-Rov-i Turkân-Eş'âr-ı Fârsî-i Naîm Frâşîrî*, (Şîrâz: Ticârethâne-i Gülşeni, 1975), 45.

46 Aruçi, "Fraşiri, Naîm", 196.

47 Gülşeni, *Ferheng-i İran der-Kalem-Rov-i Turkân-Eş'âr-ı Fârsî-i Naîm Frâşîrî*, 45.

48 Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 470.

49 Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 470.

50 Aruçi, "Fraşiri, Naîm", 196.

51 REXHEPI, XHAFÇE, "Traces of Persian Literature on Naim Frasherî's Poetry", 426; FERREND, "Divân-ı Fârsî-i Naîm Frâşîrî, Şâ'ir-i Millî-i Âlbânî", 106.

52 AGATA BIERNAT, "Albanian Political Activity in Ottoman Empire", *World Journal of Islamic History and Civilization* 3 (2013), 2.

53 Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 470.

1890-1895 yılları arasında manzum bir tarzda yazdığı “*İskender Bey’in Tarihi*”, Fuzulî ile Dâlib Frâşîrî’nin *Hadîka*’ları tarzında kaleme aldığı ve İslam tarihini anlattığı “*Kerbela*”, “*İlyada ve Omerita*” isimli Homer’in *İlyada*’sının Arnavutçaya ilk tercümesi olan eseri ve bunların dışında pek çok şiiri bulunmaktadır. Ayrıca biri 1304/1886’da Bükreş’te diğeri 1313/1895’de İstanbul’da basılan iki adet Yunanca şiir kitabı mevcuttur.⁵⁴

Bununla birlikte Naîm’in anadilinde yani Arnavutça manzum ve nesir eserler meydana getirmesi, Arnavutçayı ülke kültürünün yaygınlaşmasına uygun olarak daha değerli hale getirmiştir. Bu metinler hâlâ Arnavut okullarında edebiyatın temel eserleri olarak okutulmaktadır. Naîm Frâşîrî, Arnavut dilinde gazel nazım şeklinin kurucusudur ve daha önce bahsedilen Arnavutça yazdığı “*Hayvancılık ve Tarımcılık*” isimli şiir mecmuasında bu nazım şeklini kullanmıştır. Zihinsel dışavurumlar, vahdet-i vücuda ilişkin korku ve belirsizlikten kaynaklanan sorular, varoluşun birliğine dair mistik teori ve bunun Naîm’in düşüncelerinde Avrupa romantizmiyle kaynaşması, onun gazellerine beşerî, felsefî ve evrensel bir boyut kazandırmıştır. Naîm, “*Yaz Çiçekleri*” başlığı altında yazdığı şiirlerinde yaşam ve ölüm, zamanın geçişi ve anılar vadisinden geçiş, dünyanın yaratıcısına duyulan aşk ve özlem, felsefî görüşlerle birleşir. Ayrıca millî kahramanlık destanlarının anlatıldığı “*İskender Bey’in Tarihi*” ve Kerbela olaylarının konu olduğu dokuz bin beyitlik “*Kerbela*” isimli divanı da Arnavut edebiyatında epik şiirin temelini oluşturmaktadır.⁵⁵

Naîm’in Türkçe ve Farsça Eserleri

Toplamda dört adet Türkçe eseri vardır:

1. *Kavâ'id-i Fârsiyye ber-Tarz-ı Nevîn*

Türk öğrenciler için Türkçe açıklamalı yazdığı Farsça dilbilgisi kitabıdır. Bu eser, Naîm Frâşîrî’nin ilk kitabıdır. 1288/1871 yılında İstanbul’da Şirket-i Mürettibiye Matbaası’nda basılmıştır. Batıda yazılan dilbilgisi kitaplarının etkisi altında yazılan ilk Farsça dilbilgisi kitabı sayılan ve Mîrzâ Habîb-i İsfehânî’nin kaleminden çıkan *Destûr-i Suhen (Sözün Kuralı)*’in 1289/1872 yılında İstanbul’da basıldığı göz önünde bulundurulursa, aslında Naîm Frâşîrî’nin ondan bir yıl önce yazdığı *Kavâ'id-i Fârsiyye ber-Tarz-ı Nevîn*’in batılı tarzda yazılan ilk Farsça dilbilgisi kitabı sayılabileceğini söylemek mümkündür.⁵⁶

Eser toplamda 65 sayfadan oluşmaktadır. Eserin ilk sayfasında yazar; Naîm Frâşîrî, ‘an-a‘zâ-yı Encümen-i Ma‘ârif olarak kayıt altına alınmıştır. Eser, bir dibace ve kısa bir mukaddime ile başlar. Eser toplamda iki fasıl ve altı babdan oluşmaktadır. Dibacede Naîm, Türkçe öğrenmek için Farsça bilmenin önemi ve gerekliliğinden bahseder:

“*Lisân-ı Fârsî lisân-ı ‘Osmanîniñ mürekkebi olduğı elsine-i şelâsededen biri olmağla, o lisânıñ bir cüz’i meşâbesinde bulunduğundan lisân-ı ‘Osmânîyi tekmiñ bilmek için lisân-ı Fârsîyi dahî bilmeğe tavağkuf eyler.*” (s. 3)

54 Aruçi, “Frâşîrî, Naîm”, 197.

55 Vahîd Ferhend, “Dîvân-ı Fârsî-i Naîm Frâşîrî, Şâ‘ir-i Millî-i Âlbânî”, *Nâme-i Pârsî 4* (1997), 107.

56 Recebî, Kubâdî, Gulam Hüseyinzâde, Nikûbaht, “Peydâyîş u Revâc-ı Edebiyât-ı Fârsî der-Albânî”, 109.

O aynı zamanda Türkçeyi teşkil eden üç önemli dili şöyle sıralar: “‘İlm-i lisân erbabına ma'lûmdur ki lisân-ı 'Osmânîyi teşkil iden elsine-i şelâse elsine-i 'âlemiñ üç rûknü maķâmında olup lisân-ı Fârsi elsine-i Āryāniye ve 'Arabî elsine-i Sâmiye ve Türkî elsine-i Tūrānîden ma'dûddur.” (s. 3). Avrupa dillerinin önemli olduğu kadar Türkçeyi öğrenmek için şark dillerinin zorunlu olduğundan bahsetmiştir. Bununla birlikte herhangi bir lisanı öğrenirken sarfın önemli bir araç olduğunu belirtmiştir:

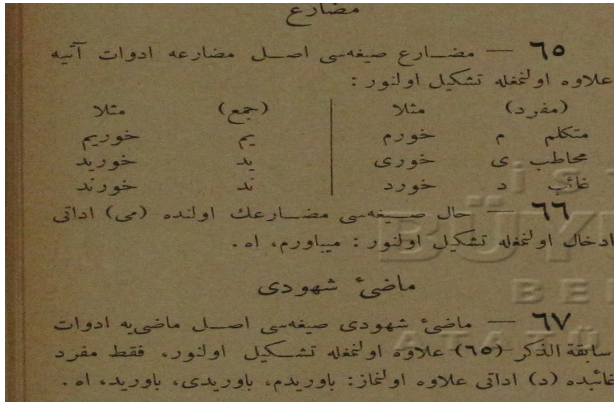
“Her lisânıñ vâsiṭa-ı taḥsîli şarfıdır ve şarf mübtedîlere maḥşuş olmağla teşhîlât-ı muḳteziye medâr olabilecek şüret ve tertîbde bulunması lâzımadandır.” (s. 5)

Eserin müellif tarafından tashih edilmiş ikinci baskısında; eserin tamamında verilen her bir kural numaralandırılmıştır. Toplamda 135 kaide mevcuttur. Eserin fasl-ı evvel başlıklı birinci bölümü 52 sayfadan oluşur. Bu bölümde kelime türleri anlatılmıştır. Bu kısımda altı bab içinde sırayla; birinci babda isim, ikinci babda sıfat, üçüncü babda kinâyât, dördüncü babda fiil, beşinci babda zurûf ve altıncı babda edevât konuları örnekleriyle birlikte incelenmiştir.

İkinci fasıl, sayfa 59'dan itibaren başlar. Bu kısımda terkipler (isim ve sıfat), edevât-ı mürekkebe, yâ'-i masdariyye, yâ'-i vahdet, Farsçada kullanılan son ekler, elif-i tevessül, elif-i mukâbile, elif-i keyfiyyet, elif-i za'id konusu verilmiştir.

Naîm Frâşîrî, Osmanlılardaki Farsça öğretim sistemini eleştirdiği için bu dilbilgisi kitabını yeni bir Farsça öğretim metodolojisi kurmak için kullanmıştır. Bu yüzden de ilk modern Farsça gramer kitabı olarak da kabul edilmiştir.

Görsel 1.

Muzâri'

25- Muzâri' şığası aşıl muzâri'e edevât-ı âtiye 'ilâve olunmağla teşkîl olunur:

(Müfred) Meselâ (Cem') Meselâ

mütekellim ḥorem ïm ḥorïm

muḥâṭab ḥordî id ḥorîd

gâ'ib ḥord end ḥorend

26- *Hâl şığası muzâr'ın evvelinde (mî) edâtı idhâl olunmağla teşkîl olunur: mî-yâverem. Mâzî-i Şuhûdî*

27- *Mâzî-i şuhûdî şığası aşıl mâziye edevât-ı sâbıkatu'z-zîkr (25) 'ilâve olunmağla teşkîl olunur, fakâat müfred gâ'ibde (s) edâtı 'ilâve olunmaz: be-âverîdem, be-âverîdî, be-âverîd.(s. 29)*

2. İhtirâât ve Keşfiyyât (Buluşlar ve Keşifler)

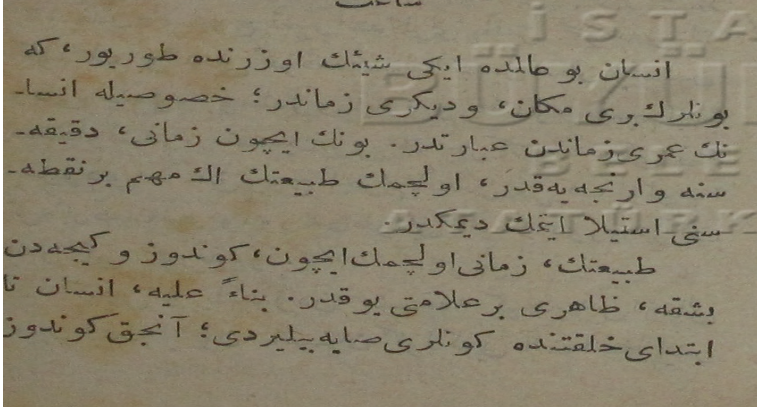
Eserin kapağında muharrir, M. Naîm olarak kayıtlıdır. Eser, 1298/1881'de İstanbul'da Mihran Matbaası'nda basılmıştır. Bir mukaddime ve bir son sözden oluşan eser 76 sayfadır. Eserin girişinde Naîm, insanlığın ortaya çıkışından tarihin kayıt altına alınmaya başladığı zamana kadar birtakım kitaplarda bu bilgilerin bir dereceye kadar olduğunu ama yeterli olmadığını kendince eleştirmiştir:

“Beşeriñ zühûrundan târîhiñ zabt itdiği zamânlarıñ ibtidâsına kadar murûr iden müddet-i medîdeniñ miqdârı meçhul olduğı gibi, bu ezmineniñ ahvâli dañi bundan evvel yalnız ümem-i kadîmeniñ mevcûd bulunan esâtîrinden ve maşal kabîlinden ba'zî kütüb u eş'ârından bir dereceye kadar müstebân oluyordıysa da yine bir zulmet-i şek içinde bulunuyordu.”(s. 3)

Müellif, mukaddime kısmında Firdevsî'nin *Şehnâme*'nin giriş kısmından insanlığın ilk ortaya çıkışını anlatan yirmi iki beyit nakleder. Buna göre *İhtirâât ve Keşfiyyât*'ta insanlıkla ilgili ilk referanslar Fars mitolojisinden, Firdevsî'nin *Şehnâme* destanından alınmıştır. Buradan Naîm'in de bu dünyada ilk insanın ilk kez İran dağlarında ortaya çıktığını düşündüğünü anlayabiliyoruz. İran'ın en önemli destanı *Şehnâme*'nin, Naîm'in epistemolojik çıkış noktası olduğunu söylemek mümkündür.

Müellif, *İhtirâât ve Keşfiyyât* başlığı altında ise, İlkçağ Yunan filozofu Eflâtun, Fransız yazar ve filozof Voltaire'den sözler nakleder. Yazar, bu kısımda insanlık tarihi için önem arz eden ilk keşiflerden genel olarak bahsettikten sonra sırayla saat (s. 13), vapur, demiryolu (s. 19), pusula-fenâr (s. 27), eslihâ (s. 31), kâğıt (s. 33), mîzânu'l-havâ, mîzânu'l-harâre ve balon (s. 35), tenvîr (s. 40), elektrik (s. 41), telgraf (s. 45), tıbâ'at (s. 44), fotoğrafya (s. 51), fezleke (s. 53) ve medeniyet-i hazıra (s. 61) gibi insanlık tarihinde meydana gelen önemli keşiflerden bahseder.

Görsel 2.

“Sā‘at

İnsân bu ‘âlemde iki şey’in üzerinde тұruyor, ki bunlarıñ biri mekân, ve diğeri zamândır; huşuşuyla insânıñ ‘ömrü zamândan ‘ibâretidir. Bunuñ için zamânı, daķıķasına varıncaya kadar, ölçmek tabî‘atıñ eñ mühim bir noķtasını istilâ itmek dımehtir.

Tabî‘atıñ, zamânı ölçmek için, gündüz ve giceden başka, zâhiri bir ‘alâmeti yoķdur. Binâen-‘ileyh, insân tâ ibtidâ-yı hilķatinde günler şayabilirdi.” (s. 13)

3. Fusûl-i Erba‘a (Dört Mevsim)

Yılın dört mevsimine göre duyguları değişen iki gencin aşkını tasvir eden eser, 127 sayfadan oluşmaktadır. 1300/1883 yılında İstanbul’da Mihran Matbaası’nda basılmıştır. Eserin ilk sayfasında yazar; M. Na‘îm şeklinde kaydedilmiştir. Kitabın üst kısmında “*Fransızcadan ma‘hûzdur.*” ifadesi yer almaktadır. Bu durum romanın menşei hakkında çeşitli görüşleri gündeme getirmiştir. Eğer bu bir çeviri eser ise, Homeros’un *İlyada*’sında olduğu gibi Naïm, yazarın adını vermemiştir. Bununla birlikte yazarın, konuyu ve karakterleri Fransız edebiyatından bir eserden almış olması gibi pek çok olasılık vardır.

Nasho Jorgaqi⁵⁷; fikirlerinin içeriğine bakıldığında bu romanın Naïm’in özgün bir eseri olduğuna inanmaktadır. Ona göre romanın menşei hakkında Arnavutluk içinde ve dışında gelişen tartışmada en doğru kararı Leningrad Üniversitesi’nde profesör olan Desnickaja (1912-1982) vermiştir. Arnavut dili ve edebiyatı hakkında çok değerli eserler veren Desnickaja’ya göre; bu eser yazarı belli olmayan bir eserin tercümesi değildir, aksine eserin bazı kompozisyon ve üslup özellikleri dikkate alındığında bu romanın, Naïm’in özgün bir eseri olduğuna inanılmaktadır.⁵⁸

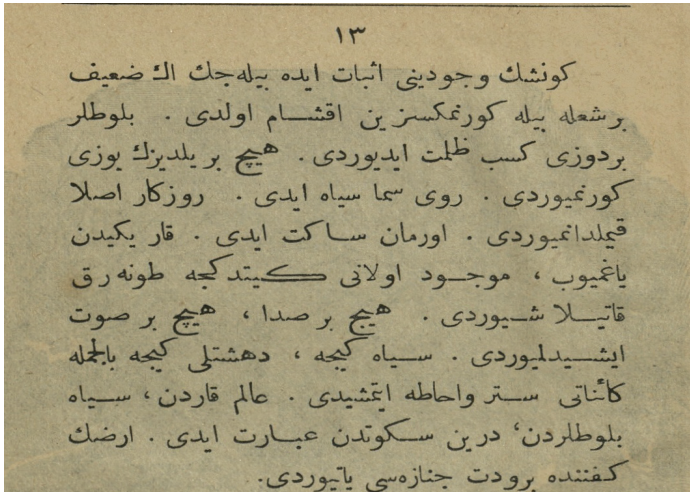
57 Arnavut yazar, senarist, araştırmacı ve incelemedir. Çok sayıda edebî yayınları, film senaryoları, çevirileri ve bilimsel yayımları mevcuttur. 25 Ağustos 2022’de vefat etmiştir. “Art Dhe Kultur”, *Tiranapost*, 25 Ağustos 2022, Erişim 8.01.2023. <https://tiranapost.al/english/art-dhe-kulture/ndahet-nga-jeta-shtari-nasho-jorgaqi-i517759>.

58 “Fillimet Romantike Të Naim Frashërit Dhe Novela “Katër Stnët””, *ObserverKult*, 24 Temmuz 2020, Erişim 18.12.2022 <https://observerkult.com/fillimet-romantike-te-naim-frasherit-dhe-novela-kater-stinet/>.

Kısa bir roman görünümünde olan ve dört ana fasıldan meydana gelen eserde, her fasıl kendi içinde küçük bölümlere ayrılmıştır. Bu fasillara dört ana mevsimin Arapça karşılıkları verilmiştir. Birinci fasıl olan rabî‘ başlıklı kısımda 25 kısa bölüm, ikinci fasıl sayf’da 38, üçüncü fasıl harif’de 24, son fasıl şita’da 13 kısa bölüm vardır.

Fusûl-i Erbaa romanı lirik bir hikâye ve aşka adanmış bir nesir şiirdir. Gerçek anlamda bir konusu yoktur. Konunun yerini, yılın dört mevsimi, arka planda doğa olan iki gencin aşkının betimlenmesi almaktadır. Hikâyenin kahramanları, isimsiz bir kız ve isimsiz bir erkek çocuktur. İki gencin sevgisi hikâyede ağırlıklı olarak yılın dört mevsimi doğanın kucağında yaptıkları yürüyüşlerle verilmektedir. Hikâyenin kahramanlarının psikolojik durumu doğa ile tam bir uyum içinde sunulmaktadır. Doğa her yerde sevginin kanıtı olarak hizmet etmektedir. Doğu şiirinin meşhur bülbül ve gül aşkını konu alan ana motifi defalarca tekrarlanmıştır. Adı sıkça geçen çiçekler ise gül, karanfil, sümbül, yasemin, fesleğen gibi doğumun karakteristik çiçekleridir. İki gencin aşkı, genellikle Doğu’nun florasını anımsatan zengin bir flora ile sürekli olarak çiçekli bir arka planda sunulmuştur. Şiirsel yaşam algısı açısından da, Naîm’in yaşadığı çevrenin zihniyetine özgü figürler bulunmaktadır.⁵⁹

Görsel 3.

“Güneşin vücudunu işbât idebilecek en za‘îf bir şu‘le bile görünmeksizin akşam oldu. Buluğlar bir düzü kesb-i zulmet idiyordu. Hiç bir yıldızın yüzü görünmüyordu. Rûy-ı semâ siyâh idi. Rüzgâr aşlâ kımuldanmıyordu. Orman sâkit idi. Kar yeñiden yağmayup, mevcûd olanı gitdikçe tonarak katlaşıyordu. Hiçbir şedâ, hiçbir şavt işidilmiyordu. Siyâh gice, dehşetli gice bi’l-cümle kâ’inâtı setr u ihâta itmîşti. ‘Âlem kardan, siyâh buluğlardan, derîn sükûtdan ‘ibâret idi. Arzın kefeninde burûdet cenâzesi yatıyordu.” (s. 127)

59 “Fillimet Romantike Të Naim Frashërit Dhe Novela “Katër Stnët””.

4. İlyada- Eser-i Homer

Homeros'un İlyada adlı eserinin çevirisidir. Eserin başında Homeros'un kısa hayat hikâyesi bulunmaktadır. Bu eserin ancak iki fasikülü 1303/1885 yılında 43 sayfa olarak İstanbul'da basılmıştır.⁶⁰

Farsça Eserleri

Tahayyülât (Hayaller)

Naîm, Farsça şiirlerinde Ferîdüddîn Attâr-ı Nişâbü'rî⁶¹ (öl. 1221), Mevlânâ Celâleddîn-i Belhî ve Şeyh Sa'dî-i Şîrâzî gibi Farsçanın klasik kabul edilen şairlerinden ilham almış ve onlardan etkilenmiştir. Naîm'in Farsça şiirlerinin güzelliği sadece bir Avrupalının dilinden duyuluyor olmasında değil aynı zamanda şairin bu derece ustalık ve beceriye ulaşabildiği Fars şiirinin betimleyici terkiplerine, onun sır ve detaylarına olan farkındalığı ve hâkimiyetinden kaynaklanmaktadır. Onun şiirlerinde övgü yoktur, kendini övme yoktur, dalkavukluk, mübalağa, taassup da yoktur. Bunun yerine sadelik ve acıcılık vardır, amaç vardır, öğüt ve bilgelik de vardır.⁶²

Naîm'in Farsça yazdığı bir eser de "*Tahayyülât*" adlı şiir mecmuasıdır. İlk şiirsel denemelerini ve ilhamlarını Farsça olarak dile getirdiği "*Tahayyülât*"ı 1303/1885'de İstanbul'da Mihran Matbaası'nda basılmıştır. Her biri mesnevî kalıbında yazılmış toplam 24 şiirden oluşmaktadır. Burada Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinin onun üzerindeki etkisi açıkça görülmektedir. Şiirlerin her birinin üstünde başlık ve alt kısımlarında yazıldıkları tarihler bulunmaktadır. Eserde toplamda 501 beyit bulunmaktadır. Naîm'in beyitleri; belagat yönünden bakıldığında ve onların taşıdığı mecaz ve benzetme sayısı açısından değerlendirildiğinde pek de zengin değildir. Metaforlarının çoğu duygusal niteliktedir, ancak zaman zaman zengin edebî şahsiyetler de görülebilmektedir.⁶³

İslam felsefesi ile tasavvufun manevi bir karışım zinciri gibi insan duygularının yansımalarıyla dolu "*Tahayyülât Divanı*", ölüm ve yaşam, güzellik ve aşk, evrenin sırrı, ilahi güç ve insan doğası gibi kelimeleri ele alır.⁶⁴

İncelemeye tabi tutulan nüshanın girişinde müellif; Naîm Frâşârî, 'an-a'zâ-yı Encümen-i Ma'ârif olarak kayıtlıdır. Eser 67 sayfadır. 24 şiirden oluşmaktadır. Toplamda da 501 beyit bulunmaktadır. Şair mesnevîlerin çoğunun altına yazıldığı tarihleri belirtmiştir. Her mesnevînin bir ismi vardır. Birinci mesnevî; "*Âsemân*" (Gökyüzü) (s. 2) isimli şiirdir. Yazıldığı tarih 1295/1880'dir. İkinci mesnevî; "*Zebân-ı Dil*" (Gönül Dili) (s. 7) isimli şiirdir. Yazıldığı tarih 1290/1875'tir. Üçüncü mesnevî, "*Nev-bahâr*" (Yenibahar) (s. 8) isimli şiirdir. Yazıldığı tarih 1291/1876'dır. Dördüncü mesnevî, "*Şukûfe*" (Tomurcuk) (s. 11) isimli şiirdir. Yazıldığı tarih

60 Arslan, *Na'im Bey, Fraşerli*.

61 İranlı şair ve mutasavvıftır. 540/1145 yılları arasında Nişâbur'da dünyaya gelmiştir. Eczacılık ve tıp ile meşgul olduğu için "Attâr" lakabını almış ve bu lakapla meşhur olmuştur. Manzum ve mensur pek çok eser meydana getirmiştir. Eserlerinin hemen hepsini tasavvufî konuları açıklamak için yazmıştır (Şahinoğlu, 1991; 95).

62 Gülşeni, *Ferheng-i İran der-Kalem-Rov-i Turkân-Eş'âr-ı Fârsî-i Naîm Frâşîrî*, 48-49.

63 Rexhepi, Xhaçe, "Traces of Persian Literature on Naim Frasher's Poetry", 428.

64 Fermend, "Dîvân-ı Fârsî-i Naîm Frâşerî, Şâ'ir-i Millî-i Âlbânî", 106.

kayıtlı değildir. Beşinci mesnevî, “Bülbül” (s. 12) isimli şiiirdir. Yazıldığı tarih 1296/1881’dir. Altıncı mesnevî, “Sabr u Umîd” (Sabır ve Ümit) (s. 15) adlı şiiirdir. Yazıldığı tarih 1295/1880’dir. Yedinci mesnevî, “Mâh” (Ay) (s. 19) isimli şiiirdir. Yazıldığı tarih 1297/1882’dir. Sekizinci mesnevî, “Aşk” (s. 25) isimli şiiirdir. Yazıldığı tarih kayıtlı değildir. Dokuzuncu mesnevî, “Felsefe” (s. 26) başlığını taşımaktadır. Yazıldığı tarih belirtilmemiştir. Onuncu mesnevî, “Zemîstân” (Kış) (s. 29) isimli şiiirdir. Yazıldığı tarih kayıtlı değildir. On birinci mesnevî, “Ber-Mezâr-ı Hâherân u Dâderân” (Kardeşlerin Ölümü Üzerine) (s. 32). Yazıldığı tarih belirtilmemiştir. On ikinci mesnevî, “Âfitâb” (Güneş) (s. 35) isimli şiiirdir. Yazıldığı tarih 1297/1882’dir. On üçüncü mesnevî, “Ber-Leb-i Cû” (Irmağın Kenarında) (s. 38) isimli şiiirdir. Yazıldığı tarih 1293/1878’dir. On dördüncü mesnevî, “Zemîn u Merdüm” (Dünya ve İnsanlar) (s. 41) ismini taşıyan şiiirdir. Yazıldığı tarih 1298/1883’tür. On beşinci mesnevî, “Veda” (s. 43) isimli şiiirdir. Yazıldığı tarih kayıtlı değildir. On altıncı mesnevî, “Yetîm” (s. 44) ismini taşıyan şiiirdir. Yazıldığı tarih kayıtlı değildir. On yedinci mesnevî, “Vatan” (s. 45) başlıklı şiiirdir. Yazıldığı tarih belirtilmemiştir. On sekizinci mesnevî, “Be-Kenâr-ı Deryâ (Deniz Kenarına) (s. 47) başlığını taşıyan şiiirdir. Yazıldığı tarih 1292/1876’dır. On dokuzuncu mesnevî, “Ber-Meyyit-i Duhter-i Hod” (Kızının Ölümü Üzerine) (s. 50) ismini taşıyan şiiirdir. Yazıldığı tarih 1298/1881’dir. Yirminci mesnevî, “Hudâ” (Allah) (s. 54) adlı şiiirdir. Yazıldığı tarih kayıtlı değildir. Yirmi birinci mesnevî, “Ber-Turbet-i Hâher” (Kız kardeşin Mezarı Üzerine) (s. 58) adlı şiiirdir. Yazıldığı tarih belirtilmemiştir. Yirmi ikinci mesnevî, “Dil-i Derdnâk u Gamgîn” (Acılı ve Hüzünlü Kalp) (s. 59) isimli şiiirdir. Yazıldığı tarih 1299/1882’dir. Yirmi üçüncü mesnevî, “Duhter-i Nâzenîn u Hoş-reftâr” (İyi Huylu ve Tatlı Kız) (s. 62) isimli şiiirdir. Yazıldığı tarih 1289/1873’tür. Yirmi dördüncü mesnevî, “Der-Vefât-ı Berâder” (Erkek Kardeşin Ölümü) (s. 65) adını taşıyan şiiirdir. Yazıldığı tarih 1293/1877’dir.

Doğanın tezahürlerini anlatan betimleyici ve toplumsal şiiirlerin yanı sıra felsefeyle ilgili bir şiiir ve otuz bir beyitlik bir de naat vardır.

Eser, Mevlânâ Celâleddin-i Belhî’nin *Mesnevî*’sinin vezniyle yazılmıştır.

Bursalı Mehmed Tâhir, onun “*Suhenân-ı ber-Güzide*” (*Seçilmiş Sözler*) isimli bir Farsça eserinden daha bahsetmektedir.⁶⁵ Ancak bu esere henüz ulaşılammıştır. Şiiir mi yoksa atasözlerinden mi oluştuğu henüz bilinmemektedir. Ayrıca, Naîm’in Sa’dî-i Şîrâzî’nin *Gülistân* isimli kitabından hazırladığı “*Tertîb-i Cedîd-i Muntehabât-ı Gülistân*” (*Gülistân Seçkisinin Yeni Tertibi*) isimli seçki kitabı onun ölümünden sonra 1321/1903 yılında yayımlanmıştır. Naîm’in Osmanlı medreselerindeki yapıcı olmayan Farsça öğretimi yüzünden taşıdığı endişe; bu dilin öğretimini kolaylaştırmak için onu, bu *Gülistân* seçkisini hazırlamaya teşvik etmiştir. Eserin girişinde bu kitabın Osmanlı İmparatorluğu’nda öğrenciler için bir ders kitabı olarak hazırlandığı kayıtlıdır.⁶⁶

65 Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 470.

66 Rexhepi, Xhafçe, “Traces of Persian Literature on Nam Frasheri’s Poetry”, 428.

Sonuç

Balkan coğrafyasında on dördüncü yüzyılda başlayan Osmanlı-Balkan ilişkileri bu milletlerin dil, din ve kültür bakımından etkileşmelerine sebep olmuştur. Şehirlerin Osmanlı medeniyeti doğrultusunda gelişme aşamasında bilim, kültür ve sanatın alt yapısı olan medrese, mektep, tekke ve zaviyeler tesis edilmiş, bunları takip eden süreçte bilim, kültür, sanat ve edebiyatın ilk temsilcileri bu topraklarda boy vermeye başlamışlardır. Osmanlıların Avrupa ve Balkan yarımadasındaki fetihleri, İran kültür ve dilinin o bölgelere yayılmasında etkili olmuştur. Arnavutluk halkı, Osmanlı Devleti'nin hâkim sınıfı içinde çok belirgin bir yere sahiptir. Osmanlılar Arnavutluk'un farklı şehirlerinde Fars dili ve edebiyatının öğretildiği birçok medrese ve tekke kurmuştur.

Beratlı Nazîmî, Beratlı Süleyman Nâibî, Ülgünlü Hâfız Ali Rıza, Konispollü Mehmet Çâmî, Bektaşî Dâlib Frâşîrî, Dâlib Frâşîrî'nin kardeşi Şâhin Frâşîrî gibi yazar ve şairler Türk edebiyatının etkisiyle eserlerinde Arapça ve Farsça kelimelere çok fazla yer vermişlerdir. Arnavut edebiyatının en önemli eserleri; Frâşîrî Abdül Bey, kardeşi Sâmi ve ağabeyi Mehmed Naîm Frâşîrî gibi şair ve yazarlar tarafından kaleme alınmıştır.

Naîm Frâşîrî, Arnavutluk'un önde gelen şairlerinden birisidir. O eserlerinde, tasavvuf ile Batı felsefesini birleştirmeye çalışmıştır. Şiirsel fikirlerinin gelişimine katkı sağlayan ve onun temel ideolojilerine her zaman sıkı sıkıya bağlı kaldığı Bektaşîliği ve Arnavutluk millî düşünceleri her zaman iç içe olmuştur.

Naîm Bey Arnavutça, Türkçe, Yunanca ve Farsça olmak üzere çeşitli eserler kaleme almıştır. Osmanlı kültürü ve medeniyeti içinde yetişmiş, bu sayede Fars kültürü ve edebiyatından etkilenmiş bir şair olarak Naîm Frâşîrî, dil ile ilgili ilk yazılarını ve şiir deneyimlerini Farsça ifade etmiştir. Naîm, Farsça şiirlerinde Ferîdüddin Attâr-ı Nişâbüri, Mevlânâ Celâleddin-i Belhî ve Şeyh Sa'dî-i Şîrâzî gibi Farsçanın klasik kabul edilen şairlerinden ilham almış ve onlardan etkilenmiştir.

Arnavutça eserlerinin birçoğu ilkokul öğrencilerine yönelik; La Fontaine'nin masalları tarzında hazırlanmış, bazı milletler ve devletler hakkında temel tarihî bilgiler içeren ve çocuklara ahlak kurallarını öğretmek için manzum ve mensur tarzda kaleme alınmış ders kitapları niteliğindedir. Naîm'in ilk kitabı 1871 yılında İstanbul'da basılan *Kavâ'id-i Fârsiyye ber-Tarz-ı Nevîn* isimli bir Farsça gramer kitabıdır. Batıda kaleme alınan dilbilgisi kitaplarının etkisi altında yazılıp ilk Farsça dilbilgisi kitabı sayılan ve Mîrzâ Habîb-i İsfehânî'nin kaleminden çıkan *Destûr-i Suhen* 'in 1872 yılında İstanbul'da basıldığı göz önünde bulundurulursa, Naîm Frâşîrî'nin ondan bir yıl önce yazdığı *Kavâ'id-i Fârsiyye ber-Tarz-ı Nevîn* 'in batılı tarzda yazılan ilk Farsça dilbilgisi kitabı sayılabileceğini söylemek mümkündür.

Türk öğrenciler için ilk modern tarzda tertip edilen Farsça dilbilgisi kitabı, *Kavâ'id-i Fârsiyye ber-Tarz-ı Nevîn*, *Tahayyülât* isimli şiir mecmuası, Sa'dî'nin *Gülîstân* 'ından yaptığı seçki ve onun yayımlanmayan eseri *Suhenân-ı ber-Güzîde* gibi eserleri Fars ve Türk dili ve edebiyatına değerli bir katkı olarak görülmektedir.

Sonuç olarak; bu çalışmada, Balkan yarımadasında Osmanlı kültüründe yetişmiş, Fars kültürü ve edebiyatı etkisinde kalmış Arnavut şair ve yazar, Naîm Frâşiri'nin hayatı araştırılmış, eserleri hakkında değerlendirmeler yapılarak her birinden örnekler sunulmuştur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- “Art Dhe Kulturë”. *Tiranapost*. 25 Ağustos 2022, Erişim 8.01.2023. <https://tiranapost.al/english/art-dhe-kulture/ndahet-nga-jeta-shtari-nasho-jorgaqi-i517759>.
- Abazi-Egro, Genciana. “Arnavutluk'ta Türkoloji Çalışmaları”. *Bilig 21* (2002): 01-26.
- Abdiu, Xhemile ve Kadiu, Spartak. “Osmanlı Döneminde Türk Edebiyatının Arnavut Edebiyatına Etkisi”. *International Journal of Language Academy 3* (2015): 1-7.
- Abdiu, Xhemile. “Balkan ve Doğu Avrupa'da Türk Edebiyatının Kayıp Edebî Değeri”. *Prof. Dr. Necati Demir'e Anı Kitabı*. Ed. Osman Kubilay Gül, içinde 227-237. Ankara: İksad Yayınevi, 2022.
- Arslan, Mehmet. *Nasîbî, Şeyh Tâhir Dede*. Erişim 7 Ocak 2023. <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/nasibi-seyh-tahir-dede>.
- Arslan, Mehmet. Na'im Bey, Fraşerli. Erişim 21 Kasım 2022. <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/naim-bey-fraserli>.
- Aruçi, Muhammed. “Fraşiri, Naîm”. *DİA*. XIII: 195-197. İstanbul: TDV, 1996.
- Balcı, Mustafa ve Dibra, Fatoş. “Arnavutluk'ta Türkoloji”. *Avrupa'da Türkoloji*. Ed. Öztürk Emiroğlu, içinde 69-98. Ankara: Akçağ Yayınları, 2020.
- Biernat, Agata. “Albanian Political Activity in Ottoman Empire (1878-1912).” *World Journal of Islamic History and Civilization, 3* (2013): 01-08.
- Bilge, Mustafa. “Arnavutluk.” *DİA*. III: 383-390. İstanbul: TDV, 1991.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2000.
- Çağlayan, Bünyamin. “Nazim'in Arnavutça Divanında Yer Alan Arnavutça-Türkçe Müllemalar.” Ordu Üniversitesi Uluslararası Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu'nda sunulan bildiri (Prof. Dr. Mehmed Çavuşoğlu Anısına), Ordu, 10-12 Mayıs 2012.
- Çağlayan, Bünyamin. “Klasik Türk Şiiri Etkisinde Gelişen Arnavut Edebiyatı: Beyteci Edebiyatı.” 2. Uluslararası Dil ve Edebiyat Konferansı'nda sunulan bildiri (Hëna e Plotë “Beder” Üniversitesi, Filoloji ve Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü ve Yıldız Üniversitesi, Türkçe Öğretimi Bölümü), Tiran, Arnavutluk, 14-16 Kasım 2013.
- Çiçekler, Mustafa. “Sa'dî-i Şîrâzî”. *DİA*. XXXV: 405-407. İstanbul: TDV, 2008.
- Fermend, Vahîd. “Divân-ı Fârsî-i Naîm Frâşerî, Şâ'ir-i Millî-i Âlbânî.” *Nâme-i Pârsî 4* (1997): 106-129.

- Gülşenî, Abdülkerim. *Ferheng-i İran der-Kalem-rov-i Turkân-Eş'âr-ı Fârsî-i Naîm Frâşîrî*. Ticârethâne-i Gülşenî, 1975.
- İsen, Mustafa. *Balkanlarda Türk Edebiyatı, Ötelelerden Bir Ses, Divan Edebiyatı ve Balkanlarda Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.
- Jahjai, Meral. "Arnavut Kültür ve Edebiyatında Mevlid Yazma Geleneği". *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 4 (2015): 61-84.
- Kanar, Mehmet. "Fırdevsî". *DİA*. XIII: 125-127. İstanbul: TDV, 1996.
- Kanar, Mehmet. "Nizâmî-i Gencevî". *DİA*. XXXIII: 183-185. İstanbul: TDV, 2007.
- Kütükoğlu, Bekir. "Ayas Paşa". *DİA*. IX: 202-203. İstanbul: TDV, 1991.
- Mehmet Na'im, *İhtirâ'ât u Keşfiyyât*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1880.
- Mehmet Na'im, *Fusûl-i Erba'a*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1882.
- Musine Kokalari. "Musine Kokalari: Biography." Erişim 7 Ocak 2023. <https://musinekokalari.org/en/biography/>.
- Na'im Frâşîrî, *Kavâ'id-i Farsîyye ber-Tarz-ı Nevîn*. İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1885.
- Na'im Frâşîrî. *Tahayyülât*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1883.
- Öngören, Reşat. "Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî". *DİA*. XXIX: 441-448. İstanbul: TDV, 2004.
- Recebî, Abdullah, Kubâdî, Hüseyin Ali, Gulâm Hüseyinzâde, Gulâm Hüseyin ve Nîkûbaht, A. Nâsir. "Peydâyiş u Revâc-ı Edebiyât-ı Fârsî der-Albânî." *Mecelle-i Târih-i Edebiyât* 3 (2014): 98-112.
- Rexhepi, Abdulla ve Xhafçe, Zeqije. "Traces of Persian Literature on Nam Frasherî's Poetry." *Journal of Balkan Research Institute* 9 (2020): 423-441.
- Şahinoğlu, M. Nazif. "Attar, Ferîdüddîn." *DİA*. IX: 95-98. İstanbul: TDV, 1991.
- Uçman, Abdullah. "Şemseddin Sâmi." *DİA*. XXXVIII: 519-523. İstanbul: TDV, 2010.
- "Fillimet Romantike Tê Naîm Frashêrit Dhe Novela "Katêr Stinêt"". *ObserverKult*. 24 Temmuz 2020, Erişim 18.12.2022. <https://observerkult.com/fillimet-romantike-te-naim-frasherit-dhe-novela-kater-stinet/>.
- "Wall". Erişim 07 Ocak 2023. https://vk.com/wall-7768848_21944?lang=en.
- Yıldız, Tuba. "İşkodralı Vasa Paşa'nın Cebel-i Lübnan'da Reform Politikaları (1883-1892)". *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi* 4 (2019): 7-20.